EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Володимир Михайлович Грубов

Доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту міжнародних відносин,
Київській національний університет
імені Тараса Шевченка,
вул. Юрія Іллєнка, 36/1, м. Київ, 04119, Україна

Volodimir M. Grubov

Doctor of Political Science,
Leading Researcher at the Institute
of International Relations,
Tarasa Shevchenko National University,
Yuriy Illenka str., 36/1, Kyiv,
04119, Ukraine

E-mail: grubovvm@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3048-3280>

УДК 17.026.4

НОРМАНСЬКИЙ ФОРМАТ У ЛЕЩАТАХ ВЕЛИКОЇ ПОЛІТИКИ:
ХТО І ЧОГО ПРАГНЕ?

Received 10 February 2020; revised 18 March 2020; accepted 17 April 2020

DOI: 10.15421/342017

Анотація

В статті розглянуті онтологічні аспекти політичних позицій країн-учасниць норманського формату щодо мирного врегулювання воєнно-політичної ситуації на Сході України. В системі міждержавних відносин між Німеччиною, Францією та Російською Федерацією виокремлено сферу взаємних інтересів, що обумовлює позицію сторін і помітно впливає на динаміку виконання Мінських домовленостей. Акцентовано, що у норманському форматі політика врегулювання Німеччини базується на органічному поєднанні економічної складової і феномену «нормалізації» зовнішньополітичного курсу. Франції – на гуманістичних принципах Французької революції 1789 року та політичних ініціативах і лідерстві. РФ – на трьох «червоних лініях»: безпеці східних кордонів (заперечення експансії НАТО), енергетичній стратегії В. Путіна і стратегії просування «Руського миру». України – на перегляді Мінських домовленостей та готовності до імплементації «формули Штайнмаєра». Зроблено висновок, що суперечності інтересів норманської четвірки і неможливість вирішити конфлікт на Сході України військово-силовим способом вимагає від Києва зміни тактики переговорів на площадці норманського формату й у Мінську. Гнучкість позиції повинна бути підкорена стратегічній меті – це об'єднання країни.

Ключові слова: Мінські угоди, «формула Штайнмаєра», врегулювання кризи, червоні лінії, зовнішньополітичні пріоритети.

The Normandy Format trapped by Big Politics: Who wants What?

Abstract

The purpose of the article is to analyze the political-diplomatic steps of the countries involved in the Normandy Format in the settlement of the military-political situation in Eastern Ukraine and the influence of the peculiarities of relations between them on the peace process.

Scientific methods: historical - to reveal the content of internal and external factors that influence the state of relations between countries involved in the Normandy Format; comparative - to clarify national-specific approaches and intents of political discourse that determine the positions of countries; dialectical - to identify political controversies between participants of the Format in the sensitive areas of dialogue.

Research results. It is noted that the Partners of Ukraine in the Normandy Format – Germany, France and the Russian Federation – consider the term «conflict resolution» in their own way, based on their own long-term goals and interests. They present both a historical retrospective of the relationship between these countries, as well as economic, security, humanitarian and other components of their foreign policy. It is proved that in the Normandy Format, the policy of German resolution is based on an organic combination of economic component and phenomenon of «normalization» of the foreign policy, France - on the humanistic principles of the French Revolution of 1789 as well as political initiatives and leadership, the Russian Federation - on three «red lines»: security situation along its eastern border (rejection of NATO expansion), energy strategy of

Vladimir Putin and strategy for moving of «Russian world». It is emphasized that the peculiarity of the current state of functioning of the Normandy Format is its «unfreezing» based on the Steinmeier formula and attempts to include in the political subgroup of the Tripartite Contact Group (TCG) in Minsk the «Advisory Board», established as a result of the TCG meeting on March 11, 2020.

***It is concluded** that the conflicts of interest of the Normandy Quartet and the inability to resolve the conflict in Eastern Ukraine by military force require Kiev towards the achievement of this strategic goal, which is unification of the country, to change the tactics of TCG negotiations. It should be based on the search for compromise political solutions and reducing the «degree» of rhetoric of the leaders of major political forces.*

***The practical significance of the study.** The proposed analysis can be used by scientists, public authorities, local government as a reference material to clarify the position of Ukraine's partners in the Normandy Format regarding a crisis settlement in the East of the country.*

***Scientific novelty.** The position of Ukraine's partners in the Normandy Format – Germany, France and the Russian Federation – is considered in the context of national interests that are crucial for these countries.*

***Type of article.** Empirical.*

***Keywords:** Minsk agreements, «Steinmeier formula», crisis settlement, red lines, foreign policy priorities.*

Актуальність дослідження.

На авансцені європейської політики норманській формат (Normandy Format) асоціюється з врегулюванням воєнно-політичної ситуації на Сході України. Починаючи з 2014 року (6 червня 2014 р. м. Бенувіль, Нормандія-Франція), часу коли він був формально визнаний лідерами Франції, Німеччини, Російської Федерації і України площадкою можливого діалогу сторін конфлікту, він став сприйматися як додатковий інструмент підтримання миру і безпеки в межах ОБСЄ. Проте, всі подальші спроби загасити конфлікт між Україною і Росією в межах його функціонування, включно й зустріч президентів країн формату 9 грудня 2019 року в Парижі, проливних результатів не принесли. Єдине чого сторони формату досягли за цей час було прийняття Україною Закону про особливий статус Донбасу (2014 р.), підписання Мінських угод (2015 р.) та узгодження «дорожньої карти» (2016 р.) щодо їх імплементації у площину політичних рішень.

З одного боку це свідчить, що речення «врегулювання воєнно-політичної ситуації» як поняття мови політиків і дипломатів перебуває у колі гри семантико-модального навантаження слів і речень, що утворюють смисл політичних документів (домовленостей), а з другого, що завдяки цьому у відтинках політичного діалогу сторін завжди присутні приховані інтенції національних інтересів і попередньо досягнутих тактичних переваг. Це створює своєрідний фон нерівності стартових

умов у переговорному процесі і в історії великої політики таких фактів безліч. Повною мірою відтінки і кореляцію цих феноменів з боку партнерів по норманському формату Україна відчула на собі з моменту підписання Мінських угод та їх затвердження Резолюцією Ради Безпеки ООН № 2202 від 17 лютого 2015 року.

У позиції Німеччини і Франції поняття врегулювання розглядається у термінах мирного діалогу, міжнародного права й умиротворення сторін конфлікту у дусі «формули Штайнмаєра». Для Росії врегулювання позиціонується з послідовним виконанням Мінських домовленостей, федералізацією України та наданням національним меншинам більш широких прав у духовно-культурній сфері. Для України врегулювання означає відсіч агресії РФ проти України, припинення втручання у внутрішньополітичні процеси, а самі Мінські угоди розглядаються як консолідуючий чинник зовнішньополітичного тиску на РФ [Аналітична доповідь 2018: 33]. Така різновекторність політичних акцентів свідчить, що конфлікт на Сході України кожна сторона позиціонує по-своєму, а сам діалог послідовно і поступово переноситься у поле тривалих очікувань «кращих часів» і більш прийнятних політичних розкладів як у європейській, так й у світовій політиці. Зрозуміло, що тут йдеться про геополітичні інтереси США у Східній Європі і позицію нового/діючого хазяїна Білого дому за підсумками виборів у 2020 році. Об'єктивно така хитка реальність не сприяє консоліда-

ції зусиль сторін формату у руслі проголошених цілей, а головне, вона створює умови для його трансформації у фазу «заморожування».

Сьогодні питання врегулювання воєнно-політичної ситуації на Сході України у норманському форматі розглядають багато науковців. Серед великої кількості праць й аналітичних матеріалів, які останнім часом з'явилися в закордонному й вітчизняному інформаційно-науковому просторі заслуговують уваги думки А. Квятковської-Дрозд (A. Kwiatkowska-Drożdż), К. Фраймарка (K. Frymark), І. Юргенса (I. Yurgens), М. Роянського (M. Rojansky), Д. Френсиса (D. Francis), Д. Хершзенхорна (D. Herszenhorn), Р. Момтаза (R. Momtaz), Г. Готева (G. Gotev), В. Горбуліна, В. Каліновського, О. Кудріна, М. Лісковича, М. Прудника, С. Клименко, С. Постоловського, С. Новопрудського та інших науковців й аналітиків. Проте, зазначені роботи або фрагментарні за подіями, або за місцем і політичними процесами, з якими ці події пов'язані. Це не дає можливості досягнути проблему політичного навантаження позицій країн-членів норманської «четвірки» цілком в її онтологічному вимірі.

Отже, **метою** статті є аналіз політико-дипломатичних кроків учасників норманського формату у врегулюванні воєнно-політичної ситуації на Сході України на основі довгострокових національних інтересів.

У ході підготовки статі були використані наступні **наукові методи**: історичний – для розкриття змісту внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на стан відносин між учасниками норманського формату; компаративний – для уточнення національно-особливих підходів та інтенцій політичного дискурсу, які детермінують позиції країн; діалектичний – для виявлення політичних суперечностей між учасниками формату у чуттєвих сферах діалогу.

Виклад основного матеріалу.

З відстані певного часу зустріч лідерів країн норманського формату у Парижі (9 грудня 2019 року) можна оцінити як звірку годинників в умовах нової влади в Україні. «Червоні лінії» у промовах президентів України В. Зеленського і РФ В. Путіна на пленарному

засіданні стали свідченням, що сторони конфлікту як і попередньо не готові питання Донбасу вирішувати у ключі демілітаризації і деескалації як комплексу завдань Мінських угод. Хиткий процес врегулювання став заручником недоговороспроможності сторін, а «дорожні карти» в силу політичної риторики перетворилися у «глухий кут». Не приховувала це у Парижі і ввічливість канцлера Німеччини А. Меркель і президента Франції Е. Макрона. Як країни-підписанти Мінських угод лідери Німеччини і Франції з повагою вислухали позицію Росії і не менш уважно вислухали позицію президента України, який висловив думку, що деякі положення Мінських угод українське суспільство не сприймає й їх необхідно переглянути. Відмінність в акцентах подій на Сході України означала присутність у діалозі тривожних перспектив, які кожна сторона відчувала виходячи з власної стратегії. Згладити їх гостроту повинен політичний процес, правильний напрямок якого кожна сторона сприйняла по-своєму. Франція і Німеччина в україно-російському конфлікті намагаються зберегти лице, Росія не зрадити Донбас, а Україна, заявивши свою позицію, отримати тактичні переваги в надії переглянути Мінські угоди.

Синергію політичного процесу і деякі сторони його недововленостей нам допоможе звернення до основ зовнішньополітичних пріоритетів і смислів, які вкладаються в українське питання партнерами України по норманському формату.

Німеччина. Сучасну політику Бонна на пострадянському просторі неможливо розглядати поза меж становлення її національного самовираження у повоєнній Європі. Воно складається з двох взаємопов'язаних процесів – мирного шляху вирішення «німецького питання» (політика трьох «Д»: демілітаризація, денацифікація і демократизація) у дусі канцлера К. Аденауера і стратегії «нормалізації» німецької зовнішньої політики [Грубов 2007: 413]. За підсумками першої вона отримала колективне європейське пробачення за злочини у Другій світовій війні і була прийнята у єдину Європу. За підсумками другої – вона стала несучою конструкцією ЄС з далекострочковими

цілями. Їх зміст сформував екс-канцлер Німеччини Г. Шредер. «В сучасній Німеччині, зазначив він, існує свідомість дорослої нації, яка не відчуває себе ні залежною, ні панівною, яка має історію і відповідальність за неї, але дивиться в майбутнє». Майбутнім Німеччини було проголошено економічне процвітання, завдяки якому як визнала «*Independente*» «політичний карлик став великим». Німецькій економічний статус дозволив Німеччині диференціювати свою роль в Європі й увійти у коло впливових акторів світової політики, де основним мірилом зовнішньої політики є національні інтереси. Можна сказати, що починаючи з канцлера Г. Шредера (1998-2005 рр.) «в усіх напрямках зовнішньої політики Берліну вдалося досягти оптимального балансу сил, формулою якого став примат економічної вигоди і підпорядкований характер загальнолюдських цінностей» [Фісанов 2008: 20]. Таке єднання і досі визначає смислове навантаження «нормальної» зовнішньої політики Берліну.

Пострадянській простір сучасне керівництво Німеччини розглядає з двох позицій – інтересів ЄС, де вона відіграє провідну роль й інтересів Росії, з якою вона має особливі відносини. Німецькій бізнес почав активно освоювати пострадянській простір починаючи з Копенгагенського саміту ЄС (22 червня 1993 року), який запустив механізми Стратегії ЄС щодо залучення країн Центральної і Східної Європи [Фонтейн 2006: 12] у свою політичну і економічну орбіту.

Основою його діяльності став документ 2003 року «Ширша Європа – сусідство: нові рамки стосунків зі східними і південними сусідами», який започаткував проект «Європейська політика сусідства» (ЄПС), і який передбачав налагодження дружніх і передбачуваних стосунків з країнами, які знаходяться на географічних кордонах Союзу та країнами, географія розташування яких може скласти неабиякий виклик для стабільності і безпеки Союзу [Communication 2003: 12]. Згодом Німеччина прийняла активну участь у лобюванні документу «Посилюючи Європейську політику сусідства» (2006 р.) та «ЄПС плюс». Перший - передбачав більш тісну співпрацю

з державами на Сході і Півдні Європи, які досягли помітного прогресу у реалізації національних Планів дій з ЄС (до останніх була віднесена й Україна), а другий містив заклик, поглибити відносини з Україною, Білоруссю, Молдовою, країнами Південного Кавказу і країнами Центральної Азії. Зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні пріоритети Німеччини на пострадянському просторі відобразили загальноєвропейській підхід і сконцентрувалися на загальних принципах: дотримання правил функціонування відкритого ринку; захист прав власності й іноземних інвестицій; боротьба з корупцією; співпраця з ЄС у запобіганні конфліктам та їх вирішення; сприяння правам і свободам людини; поглиблення взаєморозуміння та культурної співпраці.

До 2014 року у відносинах Німеччини з Україною домінував економічний чинник. Головними документами, які регулювали і досі регулюють співпрацю двох країн є Спільна декларація про основи відносин та Договір про розвиток широкомасштабних відносин в галузях економіки, промисловості, науки і техніки, які укладені в 1993 році. Це свідчить, що впродовж тривалого часу Україна й українській вектор перебували на другорядних позиціях зовнішньополітичного курсу Бонна. Цьому сприяла як незначна присутність українських товаровиробників у зовнішній торгівлі Німеччини, так і сприйняття німецькими політиками України як країни з «слабкою державністю» і організованою владою олігархату як національного відображення «*deep state*» – глибинної держави. Для ментальності політичного класу нової Німеччини такі українські реалії є неприйнятними. Переконливим фактом такого відношення є час відкриття у Києві Німецько-Української промислово-торгової палати, яка є частиною мережі німецьких зовнішньоекономічних палат за кордоном (АНК). Це сталося лише у 2016 році, коли на той час в Україні було зареєстровано близько 4 тисяч підприємств з німецькими інвестиціями, товарообігом більш ніж \$5 млрд. і рівнем німецьких інвестицій більш ніж \$5,4 млрд. За цими показниками німецькій бізнес входить у 5-ку найбільших економічних партне-

рів України [Поліщук 2016]. Проте, за такими досить скромними показниками в реальному секторі економіки у Німеччини щодо України є інтереси стратегічного рівня – це її газотранспортна система, від якої практично залежить її енергобезпека. Російській газ й українській газопровід є критичними вузлами економічного самопочуття німецького локомотиву Європи. Як свідчать експерти до 2025 року потреба ЄС в російському газі може скласти 730 млрд. куб. м. Тобто, доля російського газу на газовому ринку Європи зросте з 40% до 70%. На сьогодні це є ключовим фактором східної політики Берліну і консолідованої позиції країн ЄС. Україна в цьому питанні відіграватиме надто важливу роль як країни-транзитера.

Акценти Бона і зовнішньополітичного відомства Німеччини відносно України змінилися лише починаючи з 2014 року, коли вона зазнала агресії на Сході і набула статусу асоційованого членства в ЄС. Німецькі політики врахували Російсько-Грузинській конфлікт у 2008 році і в'ялість європейської дипломатії щодо його вирішення. Також вони врахували той факт, що втручання у цю справу США лише надало рішучості Росії реалізувати свій варіант встановлення миру в цьому важливому для неї регіоні. Для Заходу це була перша червона лінія з боку Москви після промови В. Путіна у Мюнхені в 2007 році. Головні акценти німецької політики були скореговані у Стратегії ЄС, яку відобразило «Спільне Комюніке для Європейського парламенту, Ради Європи, Європейського економічного і соціального комітету і Комітету регіонів. Перегляд Європейської політики сусідства» (18.11.2015 р.) [Спільне Комюніке 2015] та низці заяв вищого керівництва Німеччини протягом останніх чотирьох років.

У Спільному Комюніке звернено увага на зростання в останні 12 років небезпек і викликів, які пов'язані з: існуючими конфліктами; зростанням екстремізму і тероризму; порушенням прав людини та ігноруванням міжнародного права. Ці небезпеки і виклики пов'язані з наслідками «Арабської весни», появою «ДАШ / ІДІЛ» та агресивною зовнішньою політикою Росії, що призвело до порушення суверенітету, незалежності і територіальної

цілісності України. Поділ Німеччиною таких модальностей відносно Москви означав обрання Бонном більш жорсткого зовнішньополітичного курсу на Східному напрямку і заняття ним позиції лідера політичної думки Заходу у врегулюванні українського питання. Симптоматичним у такому кроці є позиція Федерального канцлера А. Меркель, яку вона зайняла під час зустрічі у Парижі (2019) щодо Мінських домовленостей. На її погляд Мінські домовленості недосконалі і потребують обговорень. Центральними проблемами є питання припинення вогню, проведення виборів на Донбасі і контролю над державним кордоном. «Питання в тому, зазначила вона, Мінські угоди як пакет заходів чи заморожений, чи він життєздатний. Пропозиції президента В. Зеленського пропонують можливості для його зміни. Думаю, вони відкривають нам шлях для того, щоб з'явилася пластичність і гнучкість, щоб до цих угод можна було повертатися. А сам документ буде оживлений» [Прудник & Клименко 2019]. Інструментом такого оживлення, на її думку, повинна стати «формула Штайнмаєра» і більш гнучка позиція Росії.

Про обережний оптимізм щодо українського питання в політиці Німеччини свідчить і заява міністра закордонних справ ФРН Гайко Мааса. За його словами підходів, які «обіцяють стабільність і мир у довгостроковій перспективі, учасники Нормандської четвірки поки не знайшли..., ми лише впродовж останніх кількох місяців оживили мінський процес» – зазначив він [На Мюнхенській конференції 2020]. В позиції Німеччини щодо українського питання можна прослідкувати і певну оптимістичну аналогію. Вона звучить наступним чином: якщо у 90-х роках відбулося об'єднання Німеччини, то чому не можливо об'єднати Україну, а Росії повернути Крим. Цю ідею А. Меркель висловила у 2018 році, коли вчетверте була обрана канцлером Німеччини. Проте, в політичній риторикі Бонну простежується наявність двоєдиної позиції: «по-перше, Німеччина підтримує концепцію «стратегічного терпіння» в контексті російської агресії, а по-друге, що Європі судилося співпрацювати з Російською Федерацією як партнером у

підтриманні добробуту і безпеки, які можливі лише з Росією як партнером у співпраці, а не проти неї чи без неї. Тому найближчим часом не слід очікувати кардинальних змін у німецькій політиці, які спостерігалися до цього часу» [Kwiatkowska-Drożdż & Frymark 2015].

Російська Федерація. У трикутнику Берлін-Париж-Москва Російська Федерація займає особливе місце. Дистанціювавшись у 2003 році від політичних обіймів ЄС у межах Європейської політики сусідства вона підкреслила свій статус «великої держави», залишившись при цьому країною-учасницею програми «Транскордонна співпраця (ТКС)». Вона стала стратегічним партнером ЄС у транспортуванні вуглеводної сировини і у форматі відносин «Транскордонна співпраця (ТКС)» зобов'язалася вести боротьбу з транскордонною злочинністю, контролювати та впорядковувати еміграцію, забезпечувати безпеку енергетичних коридорів і шляхів торгівлі. На особливий характер відносин, що склалися між Німеччиною та Росією не вплинув, а ні Російсько-Грузинський конфлікт 2008 року, а ні реакція міжнародної спільноти на сецесію окремих територій Грузії. Іntenції невдоволення Москвою у Берліні, Брюсселі і в Вашингтоні (і навпаки Москви діями своїх партнерів) з'явилися з початком російської агресії на Сході України (2014 р.) і створенням у 2015 році Росією коаліції по боротьбі з «ДАШ/ІДІЛ» в Сирії у складі РФ, Туреччини, Ірану і Сирії. На цей час в Сирії вже діяла міжнародна коаліція у складі 60 країн на чолі з США, метою якої було проголошено боротьба з тероризмом. Хотіли того політики Берліну і Москви чи ні, але зворотній бік мир/воєнної риторики на міжнародних площадках де фігурували терористи, біженці, війна, мирне населення, опозиція, гуманітарне право, кордони, врегулювання тощо привніс у ці відносини додаткові елементи недовіри. У двох конфліктах Берлін і Москва зайняли абсолютно протилежну сторону і вели себе відповідно своїх інтересів. Проте, це не заважало лідерам країн проводити зустрічі на регулярній основі (4-5 разів на рік), підтримувати діалог у телефонному режимі і утримувати публічний простір політики у межах дипломатичної коректності.

Позиція Москви у норманському форматі має свою передісторію і, так звані, «червоні лінії», якими вона ніколи не поступиться. І перше і друге в історії сучасної Росії пов'язане з президентом В. Путіним і його стратегією на переоцінку західного вектору розвитку країни з його «закоханістю» у цінності західної демократії і мирну риторику західних політиків, що домінувала під час президентства Б. Єльцина. Рубежем початку нового курсу стала відома промова Путіна у Мюнхені в 2007 році, у якій він звинуватив Захід і блок НАТО у руйнуванні духу Гельсінкі (1975 р.), що призвело до кризи міжнародного права і системи європейської безпеки. Руйнування Югославії, Іраку, просування військової інфраструктури НАТО на Схід, плани розміщення американської системи ПРО на східних флангах НАТО та невиконання НАТО Договору про Звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗ-СЄ) було розцінено Москвою як ігнорування колективним заходом інтересів Росії у Європі і на пострадянському просторі. Активізація військової діяльності НАТО в країнах Балтії і послідовна стратегія України щодо набуття членства у блоці остаточно сформувало першу «червону лінію» як ознаки рішучих дій російської сторони. Конфлікт на Сході України, у перше чергу, слід розцінювати саме з цієї позиції. В російській стратегії безпеки це питання віднесено до життєвоважливих інтересів. Те, що в НАТО виклики і небезпеки такого перебігу подій добре розуміють свідчить хоча б той факт, що в умовах кризи відносин між Москвою і Брюсселем між міністерством оборони РФ і військовим керівництвом блоку працює «гаряча лінія» з обміну думками з найбільш гострих питань безпеки. Це нагадує формат «group of eminent persons», який ще у 2009 році на конференції у Мюнхені європейським політикам запропонував Штайнмаєр.

Друга червона лінія Росії пов'язана з стратегією просування на пострадянському просторі доктрини «Руського миру». Своїм корінням вона сягає у другу половину XIX століття (діяльність слов'янофільського видання «Русский мир» – 1871 р.) і пов'язана з духовно-культурною стороною буття людини. Йдеться про верстви населення, етнічні гру-

пи, які розмовляли на руській мові, дотримувалися певних звичаїв та православної віри. В силу особливостей історичного розвитку ці групи можуть і не мати зв'язку між собою, але їх поєднує духовне коріння і давня історія, яка йде від Київської Русі. У новітній історії Росії вона була підхоплена і розвинута О. Дугіним – автором концепції «Євразійства», а за часів президента В. Путіна стала складовою зовнішньої й інформаційної політики Росії на пострадянському просторі. Головним мотивом проекту «Руського миру» було проголошено відновлення втраченого зв'язку з співвітчизниками, які волею долі й історичних колізій опинилися за межами історичної батьківщини.

Першим кроком щодо надання цієї проблематики громадського звучання став закон «Про державну політику РФ по відношенню співвітчизників за кордоном», який був прийнятий у травні 1999 року, і який фактично започаткував діаспоральну політику на державному рівні.

Як інструмент зовнішньої політики Росії концепт «Руський мир» був презентований у кінці 2006 року президентом В. Путіним на зустрічі з творчою інтелігенцією в Санкт-Петербурзі напередодні року руської мови. У якості складових «руського миру» він виокремив «руське слово» і «руську культуру». У кінці промови В. Путін підкреслив: «Руський мир» може і повинен об'єднати всіх, кому дорого руське слово і руська культура, де б вони не жили, і в Росії і за її межами. Частіше вживайте це словосполучення - «русський мир» [Що таке «русский мир»? 2018]. У поле активного суспільно-політичного і духовно-культурного дискурсу це словосполучення активно увійшло з 2007 року. Поступово руський мир оформився організаційно і концептуально. У словосполученні «русський мир», поняття «русський» стало розумітися як причетність людей до культури і мови, а поняття «мир» стало розумітися як «весь світ», «всі люди».

Сьогодні концепція «русський мир» стала й основою формування міжнародної трансдержавної і трансконтинентальної спільноти, яка об'єднана причетністю до Росії, російської культури та історії. Вона об'єднує більш ніж

300 млн. людей і 90 центрів «Руського миру» в 41 країні світу. Це свідчить про зростання гуманітарного потенціалу руського миру та розширення його геополітичного і культурного простору.

У відносинах Росії з Україною інтенції «Руського миру» присутні, перш за все, у критичному стані Москви до законів України «Про засади державної мовної політики» (2012 р.) та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.). Це неодноразово заявляв Президент В. Путін під час зустрічей з західними партнерами на самому високому рівні анонсування цього питання російською стороною на різноманітних міжнародних площадках – від Венеціанської комісії і ЄС до ОБСЄ. Такий інформаційно-переговорний контент свідчить, що Росія послідовно реалізує «Концепцію зовнішньої політики РФ» 2016 року, у відповідності до якої особливий рефрен зроблено на гуманітарну сферу країн пострадянського простору. Щодо України то тут слід звернути увагу на такі пріоритети зовнішньої політики Москви як відстоювання національних пріоритетів; захист прав й інтересів співвітчизників, які проживають за кордоном; зміцнення позицій руської мови і культури; зміцнення позицій російських ЗМІ; використання інструментів «м'якої сили» у вирішенні зовнішньополітичних завдань [Указ Президента РФ 2016].

Повернення втрачених позицій в Україні Москва намагається за рахунок ресурсу гібридної війни й підігрівання в межах її ведення сепаратистських настроїв і стану громадянського збудження у різних верствах населення. Щодо першої складової, то як констатує В. Горбулін у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» головним її об'єктом стала людська раціональність, а зброєю – інструменти «м'якої сили». Громадська позиція пересічного українця стала заручником «білих плям» в національному культурному й інформаційному просторі [Світова гібридна війна 2017: 245] та дезорієнтованості масової свідомості стосовно ідеї української ідентичності [Степико 2011: 293]. Другу складову визначила підтримка Росією чисельних структур й організацій, що активно діяли у руслі нарративу

руського миру і цілеспрямовано пропагували регіональну ідентичність, яка пов'язана з Росією [Литвиненко 2018: 83]. Присутність у Мінських угодах теми руської мови як базисної категорії руського миру лише підтверджує послідовність політики Москви стосовно Києва і проблематичність подальших кроків щодо врегулювання ситуації у нормандському форматі. Додатковим негативним чинником у процесі врегулювання виступає пакет законів про декомунізацію, який Верховна Рада України ухвалила 9 квітня 2015 року.

Третя червона лінія пов'язана з газовою стратегією Росії. Її ще називають стратегією Путіна. Оцінюючи перспективи «газової війни» між Москвою і Києвом, Росія, починаючи з 2008 року, почала активно реалізовувати два газових проекти – Nord Stream і South Stream. Географічно вони оминули континентальну частину Східної Європи і стали прокладатися морським шляхом: перший – через Балтійське море, другий – через Чорне море. Вигода від обраного варіанту досить очевидна – зниження ризиків від політичної кон'юнктури країн-транзитерів і зменшення фінансових витрат за транзит.

Проект **Nord Stream** – це спільний проект Росії та Німеччини, до якого підключилися Данія, Голландія, Британія, Франція та інші країни. Від Німеччини його патронувє экс-канцлер Німеччини Шрöder, якого вже давно віднесено до друзів В. Путіна. Незважаючи на певний спротив щодо цього проекту Польщі і трьох країн Балтії за допомогою Німеччини, Фінляндії, Швеції і Данії Росія успішно реалізувала його першу чергу (прокладено першу нитку). У 2012 році він введений у дію з обсягом доставки газу в 32 млрд. куб. м. Технічні роботи щодо другої черги (ще 32 млрд. куб. м.) планувалося закінчити у грудні 2019 року. Однак тиск Білого дому і позов судової системи США до швейцарської компанії підрядника проекту, якій належав морський трубоукладач змусили роботи зупинити. Російська сторона такий варіант передбачила і заявила що 200 км. труб, які ще необхідно прокласти вона прокладе сама. Консолідована позиція бізнес спільноти Німеччини щодо осудження такої поведінки США надала сили

канцлеру А. Меркель і міністру закордонних справ Г. Маасу інтонації збудження і невдоволення перенести у площину політики і виступити з відповідними заявами. Символічним у ситуації виявлення відносин у трикутнику Вашингтон-Берлін-Москва став вислів А. Меркель на Мюнхенській конференції з безпеки у 2020 році. На її думку молекули газу однаково зберігають свої властивості енергетичної безпеки для Німеччини і Європи незалежно від їхнього походження. Тим самим вона висловила підтримку газовому проекту Росії і водночас не відмовилася від пропозицій США щодо постачання свого газу в Європу. Але тут присутня одна тонкість: знайома «рука ринку» буде прихильна до більш дешевого продукту, а його постачає Росія. Враховуючи те, що між США і ЄС (а це у першу чергу стосується Німеччини) набирає обертів торговельна війна німецькій бізнес має намір докласти неабияких зусиль щодо добудови «Північного потоку-2» і доступу дешевого російського газу на європейський ринок.

Проект **South Stream** – це спільний проект Росії та Італії, до якого підключилися Туреччина, Болгарія, Угорщина, Греція, Сербія, Хорватія та інші країни Південної Європи. У 2008–2011 роках Росія остаточно узгодила всі питання щодо маршруту газопроводу і під час Х-го Сочинського міжнародного інвестиційного форуму (15–18.09.2011) між Росією, Францією, Італією і Німеччиною була укладена угода щодо початку цього будівництва. Обсяг постачання газу повинен скласти 63 млрд. куб. м., а датою введення його у дію спочатку було визначено 2015 рік. Як вважають російські експерти зриву термінів будівництва сприяло дві причини – це так званий «третій енергопакет» Європейської енергетичної хартії і втручання США. Справа зрушилася лише у 2018 році, коли до проекту активно підключилася Туреччина, а Болгарія через приниження вибачення за зрив проекту знову повернулася до попередніх домовленостей. Вже у кінці 2019 року Туреччина на енергетичному ринку стала набувати ваги газового хабу на Півдні Європи, а сам газопровід через Балкани пішов до Італії і Німеччини.

Присутність газової теми у нормандському

форматі є очевидним фактом хоча б по складу груп супроводу президентів В. Путіна і В. Зеленського та зустрічей двох делегацій у форматі «віч на віч». У присутності президентів керівник РАО «Газпрому» О. Міллер й виконавчий директор «Нафтогазу» Ю. Вітренко доповіли про хід газових переговорів, що сприяло остаточному вирішенню цього питання вже у кінці грудня 2019 року. І хоча обсяги постачання газу в Європу через Україну суттєво зменшилися, підписання контракту на 5 років виявилось соломоновим рішенням для всіх: Росія показала свою спроможність піти на поступки заради збереження європейського ринку, Німеччина, що заради своєї енергетичної безпеки вона спроможна натиснути на Росію, а Україна зберегла статус стратегічного транзитера, незважаючи на попередньо загрозливу риторику Москви. Проте, у такій політико-енергетичній грі для України з'являються декілька ризиків. По-перше, вона повинна імплементувати «третій енергетичний пакет» Європейської енергетичної хартії, що означає втрату нею контролю над газопроводом, а по-друге, підтримання газової системи у робочому стані потребує великих коштів. Пошук відповіді на запитання «хто буде платити в умовах політичної нестабільності в країні?» може бути для України надто непростим завданням. Нагадаймо газотранспортна система була побудована у 70-х роках минулого століття. А поки, тримаючи на увазі позицію України, щодо будівництва «Північного потоку-2» та уклавши нову газову угоду (грудень 2019 р.), Москва відносно Києва зробила небезпечну і «багатообіцяючу паузу» на 5 років. Канцлер ж А. Меркель в умовах політичної турбулентності на місцевих виборах 2017-2019 років, де її політична сила ХДС/ХСС зазнала неабиякого фіаско, поки забезпечила собі спокійне «політичне доживання». На сьогодні для неї головним є саме це, тим паче, що ера Меркель добігає часу у 2022 році.

Франція. На фоні постаті Меркель фігури двох президентів Франції Ф. Оlanda (2012-2017 рр.) і Е. Макрона (з 2017 р.) перебувають у тіні останньої. У норманському форматі сила їх політичного впливу на процес врегулювання конфлікту на Сході України обмежувалася

і продовжує обмежуватися розумінням рівня відносин Німеччини з Росією і усвідомленням ваги російського фактору в історії Франції. На відмінну від німецького балансу прерогатив у зовнішній політиці де гармонізовані економічна вигода і загальнолюдські цінності французький варіант зовнішньополітичної стратегії базується на гуманістичних началах Французької революції 1789 року та політичних ініціативах і лідерстві. І якщо Німеччина вважається економічним локомотивом об'єднаної Європи, то Франція – локомотивом політичним. Дотримуючись лінії особливих відносин з Німеччиною, закладеної ще в часи Де Голля і К. Аденауера, обидва президента в українському питанні активно підтримували заходи щодо припинення вогню, відновлення територіальної цілісності України, розгортання миротворчої місії ООН на Донбасі та збереження режиму санкцій Європейського Союзу проти Російської Федерації. Проте, у відносинах з Росією Е. Макрон намагається не робити відверто недружніх кроків проти Москви, пам'ятаючи при цьому наслідки «нерішучості і м'якості» свого попередника. Він доклав неабияких зусиль щоб виправити зовнішньополітичний курс стосовно Кремля після того як Франція, піддавшись тиску Польщі та інших країн НАТО в односторонньому порядку, розірвала контракт з РФ щодо десантних кораблів типу «Містраль» (травень 2015 р.) та після «несподіваного» кроку Парижу щодо припинення участі авіаносця «Шарль де Голль» (листопад 2015 р.) в операції щодо боротьби з тероризмом в Сирії. Розрекламована президентом Ф. Оландом акція помсти міжнародному тероризму за теракт в редакції сатиричного видання «Charlie Hebdo» (січень 2015 р.) була «тихо» звернути Францією майже через місяць після того, як США висловили своє невдоволення солідаризацією Франції з Росією. Й у першому, й у другому випадку такі кроки коштували Парижу великих фінансових втрат, а головне – політичної репутації. В очах Москви Париж втратив суверенність у прийнятті зовнішньополітичних рішень і перестав сприйматися як надійний партнер діалогу. Для іміджу Парижу це стало неабияким уроком у спілкуванні з Москвою,

що в подальшому вплинуло на стриманість Франції у Східному напрямку. Якщо до цього додати, що починаючи з 2015 року експорт французьких товарів в РФ майже подвоївся, що вона активно підтримує «Nord Stream 2» та іноді вступає у суперечки з Вашингтоном щодо НАТО, наприклад, вислів Макрона щодо «смерті мозку» НАТО, то це все досить переконливо окреслює нову *Élysée Real politik* відносно Москви і Європи без тиску США.

В зовнішньополітичній стратегії Франції Україна сприймається скоріш як фактор російського вектору. Політичний клас Франції пам'ятає завдяки кому вона увійшла у коло країн-переможців у Другій світовій війні і стала постійним членом Ради Безпеки ООН. З часів Де Голля у відносинах з Росією це має неабияке значення. Критикуючи Москву за кібервійну проти західної спільноти, пропагандистські компанії у Франції російських резидентів «Супутник» і «RT», підтримку диктаторського режиму Б. Асада в Сирії тощо, Париж скоріш створює фон політичної солідарності з Європою проти Москви. При цьому, не виходячи за межі європейського *main stream*, президент Е. Макрон знаходиться у постійному діалозі з В. Путіним з питань світової політики та підтримує Мінські угоди і зобов'язання сторін процесу.

Дотримання Францією у зовнішні політиці принципу політичних ініціатив Україна відчула на собі під час офіційного візиту Президента України В. Зеленського до Парижу у червні 2019 року. На погляд Е. Макрона врегулювання ситуації на Донбасі можна досягти не тільки шляхом тиску на Росію, припиненням вогню, розведенням сил і контактів в межах Мінського переговорного процесу, але й «налагодженням діалогу з бойовиками» і готовністю української влади «до нових параметрів переговорів». При цьому Е. Макрон акцентував увагу на двох питаннях мирного врегулювання: на обов'язковому виконанні сторонами конфлікту своїх зобов'язань та «можливих жестах і елементах, які йдуть у продовження мінського процесу», на що сподіваються і А. Меркель і В. Путін [Офіційний візит 2019].

Згодом інтенції французької сторони, що спостерігалися під час зустрічі двох президен-

тів передали, так звані, «12 кроків для досягнення миру на Донбасі», які були розміщені на сайті Мюнхенської конференції по безпеці (MSC) у лютому 2020 року. Наприклад, йшлося про такі кроки як початок національного діалогу з визначення ідентичності; розширення теми переговорів «норманської четвірки» з включенням проблеми припинення вогню; створення на Донбасі зони вільної торгівлі тощо. Слід сказати, що авторство цього документу залишилося закритою темою, а сам він був оперативно знятий стороною організатором. В МЗС України цей документ назвали «приватною ініціативою експертів», яка не може відображати офіційну точку зору.

Позицію президента Франції в українському питанні формує не тільки трикутник Берлін – Париж – Москва, але й політичні реакції в середині країни і в Європарламенті. Починаючи з 2019 року Європарламент відобразив новий розклад політичних сил у країнах ЄС. Йдеться про збільшення кількості депутатів євроскептиків і сил правого ухилу, які виступають за повернення втраченого суверенітету і сильні національні державницькі позиції. У новій реальності для політичного самопочуття Е. Макрона в країні і в Європі неабияку роль відіграє боротьба з «Національним зібранням» М. Ле Пен, яка помітно збільшила свою присутність в Національних зборах (парламенті країни) і з показниками 24% виграла вибори в Європарламент. У внутрішньополітичному розкладі де проти пенсійної реформи вже більше року бунтують «жовті жилети» її перемога над «Республікою на марші» Е. Макрона є дзвіночком останньому у його планах на політичне майбутнє. Враховуючи, що Ле Пен підтримує тісні політичні зв'язки з Росією (інформація про фінансування виборчих компаній), то для Е. Макрона це є неабияким викликом і сигналом на виважену політику відносно Москви. З другого боку Національні збори Франції і Європарламент став зручною площадкою для політиків України, які перебувають в опозиції до влади на Банковій. Йдеться про міжнародні ініціативи опозиційної сили в українському парламенті «Опозиційна платформа - За життя» (ОПЗЖ) і започаткований нею проект «Міжпарла-

ментській діалог в ім'я миру: Україна – Росія – Німеччина – Франція». В інформаційно-політичному просторі цей проект іноді називають «Парламентським виміром «норманського формату».

23 січня 2020 року голова політичної ради «Опозиційна платформа – За життя» В. Медведчук виступив перед парламентарями Франції з планом ОПЗЖ щодо мирного врегулювання ситуації на Донбасі. Політики дійшли згоди, що основою мирного врегулювання є виконання Україною Мінських домовленостей, Комюніке за підсумками зустрічі у норманському форматі президентів країн-учасниць у Парижі 9 грудня 2020 року та формули «Штайнмаєра». Загальний фон дискусії відобразив вислів екс-президента Європейської економічної і соціальної ради А. Малосса: «Той шлях, та ініціатива, яку пропонує В. Медведчук, – блискуча ідея» підкреслив він [Вацяк 2019]. Після зустрічі в Парижі В. Медведчук відвідав Берлін і мав зустріч з депутатами Бундестагу. Нагадаймо, попередньо 17 липня 2019 року В. Медведчук по цьому питанню виступив в Європарламенті. Центральним елементом мирного плану ОПЗЖ став принцип «повернення людей, а не території». На думку В. Медведчука тільки такий підхід може слугувати основою для повернення Донбасу в Україну, а України на Донбас [Медведчук 2020]. На зустрічі були присутні депутати від Великобританії, Франції, Німеччини, Угорщини, Болгарії та інших країн.

Присутність у врегулюванні українського питання чуттєвих внутрішніх й зовнішніх чинників і особливостей впливу гілок влади на вироблення Парижем важливих зовнішньополітичних рішень вимушує президента Е. Макрона грати на два фронти: підтримувати Україну через постійне озирання на інтереси Росії.

Отже, у норманському форматі наочно присутній конфлікт інтересів сторін діалогу. Відсутність довіри у заявлених намірах країн-учасниць норманського формату продемонструвало інтерв'ю президента В. Зеленського виданню «The Guardian» від 6 березня 2020 року. На думку президента небажання В. Путіна продемонструвати гнучкість у ви-

конанні Мінських домовленостей позбавляє процес врегулювання будь-яких перспектив. Негативу у таку ситуацію додає і нещира позиція Франції, яка постійно оглядається на Росію. Це підштовхує українську сторону до розроблення власних планів-альтернатив Мінську [Юдин 2020]. Проте, початком зрушень у налагодженні розмови двох частин України і відбудови між ними діалогу можна вважати підсумки зустрічі у Мінську трьох-сторонньої контактної групи (ТКГ), яка відбулася 11 березня 2020 року. Керівник Офісу президента України А. Єрмак, заступник голови Адміністрації президента РФ Д. Козак та представники самопроголошених ДНР і ЛНР дійшли згоди щодо утворення «Консультативної ради», завданням якої проголошено налагодження «прямого діалогу» між Києвом, Донецьком і Луганськом. Досягнута згода, що після консультацій з ОБСЄ, Німеччиною і Францією Консультативна рада може бути включена у ТКГ як складова політичної підгрупи [В Минске 2020]. За оцінками експертного кола Консультативну раду слід сприймати як новий механізм врегулювання ситуації на Донбасі, на базі якого буде створена площадка з участю країн-членів норманського формату і сторін конфлікту.

Висновки.

Все вище висловлене дозволяє зробити декілька висновків. Перше, незважаючи на те, що норманський формат є місцем зустрічі суперечливих цілей країн-учасниць, за якими стоять життєвоважливі інтереси Мінські угоди залишаються наріжним каменем врегулювання кризи на Сході України. Існуючі домовленості процесу врегулювання конфлікту не можуть не приховати а ні риторика і лексика політиків, а ні семантико-модальне навантаження підсумкових документів – комюніке, меморандумів, заяв тощо. Тим паче, що у юридичній площині вони є лише результатом узгодження намірів і цілей. Про документ більш вагомого рівня яким є «договір» у найближчій час поки не йдеться взагалі. Тут простежуються дві групи причин. Перша група причин пов'язана з гостротою нормативно-правового аспекту конфлікту і розмежуванням зобов'язань сторін в політичній, економічній, безпе-

ковій і гуманітарній складових. Друга група причин пов'язана з позицією у конфлікті, яку займають зовнішні гравці – США і НАТО. Їх позиція створює своєрідний партнерський тиск/підтримку на країни-члени норманського формату. Тобто, інтереси США спираються на консолідовану стратегію безпеки НАТО у Східному напрямку. Друге, втома українського суспільства від війни на Сході є стимулюючим фактором рішучих дій влади в Україні. Визнання владою неможливості вирішити конфлікт військово-силовим способом потребує концентрації зусиль в іншій площині. Перш за все, йдеться про зниження «градуса» риторики політиків та пошук компромісних рішень. Прикладом такого підходу може слугувати досвід Великобританії у політиці замирення у Північній Ірландії. У 1998

році уряди Великобританії, Ірландії і основні політичні сили Північної Ірландії підписали історичну «Страсноп'ятничну угоду» (Белфастська угода). Сьогодні вона вважається головним документом, який проклав дорогу до миру, побудова якого розпочалася з передачі владних повноважень місцевим органам влади і проведення референдуму про визначення статусу Північної Ірландії.

Практичне значення дослідження.

Запропонований аналіз може бути використаний науковцями, органами державної влади, місцевого самоврядування у якості орієнтовно-довідкового матеріалу щодо прояснення позиції партнерів України по норманському формату у врегулюванні кризи на Сході країни.

Бібліографічні посилання

- Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». (2018). Київ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.niss.gov.ua
- Вацяк, Я. (2019). *Медведчук в Страсбурзі – Разумков за расследование визита ГПУ – Ukranews*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ukranews.com/news/6433>
- В Минске создают консультативный совет. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://news.liga.net>
- Грубов, В.М. (2007). *Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма*. Монографія. Київ.
- Грубов, В.М. (2011). Від Евіану до Мюнхену: Європа потребує нової філософії безпеки. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*, 56, 400-411.
- Литвиненко, К.О. (2018). *Гуманітарні чинники генерування сепаратистських рухів в Україні*. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд.філос.на. за спец.21.03.01. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ.
- Медведчук рассказал французским депутатам, как межпарламентский диалог поможет установить мир в Украине. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vybor.ua>
- На Мюнхенській конференції обговорять підготування до нового нормандського саміту – глава МЗС Німеччини. (2020). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/-na-mjunhenskij-konferentsiji-obgovorjat-pidgotovku-do-novogo-normandskomu-samitu-golova-mzs-nimechchini-1487089.html>
- Офіційний візит Зеленського до Парижа: про що Президент України домовився з Макроном. (2019). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://24.tv.ua> Новини України.
- Поліщук, О. (2016). *Німецький уряд підтримав свій бізнес в Україні*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2100956-ogoloseno-ahitung-nimeckij-urad-pidtrimav-svij-biznes-v-ukraini.html>
- Прудник, М. & Клименко, С. (2020). «Шлях до перемир'я чи пастка?» – підсумки нормандської зустрічі у Парижі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.5.ua/polityka/shliakh-doperemyria-chy-pastka-normandska-zustrich-u-paryzhi-204763.html>
- Світова гібридна війна: український фронт: монографія. (2017). За заг. ред. В.П. Горбуліна. Харків: Фоліо.
- Спільне Комюніке для Європейського парламенту, Ради Європи, Європейського економічного

- i соціального комітету і Комітету регіонів. Перегляд Європейської політики сусідства* (18.11.2015). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eeas.europa.eu.files/pdf>
- Степико, М. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*: Монографія. Київ.
- Указ Президента Российской Федерации от 30.11.2016 г. №640 «Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации». [Електронний ресурс]. Режим доступу: kremlin.ru/acts/bank
- Фісанов, В. (2008). *Україна і світ на початку XXI століття*. Чернівці.
- Фонтэйн, П. (2006). *Европа в 12 уроках*. Киев.
- Що таке «русский мир»? (2018). *Школа політичної аналітики НАУКМА*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: sra.ukma.edu.ua
- Юдин, Д. (2020). *Владимир Зеленский: На переговоры о мире с Россией есть один год*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://news.liga.net>
- Kwiatkowska-Drożdż, Anna & Kamil Frymark (2015). *Germany in the Russian-Ukrainian conflict: a political or a humanitarian mission?* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=564269>
- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «A Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours». (2005). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf

References

- Analitichna dopovid do Shorichnogo Poslannya Prezidenta Ukrayini do Verhovnoyi Radi Ukrayini «Pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovishe Ukrayini v 2018 roci»* [Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Internal and External Situation of Ukraine in 2018”]. (2018). Kyiv. Retrieved from www.niss.gov.ua (in Ukrainian)
- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «A Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours»*. (2005). Retrieved from http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf
- Fisanov, V. (2008). *Ukrayina i svit na pochatku XXI stolittya* [Ukraine and the world at the beginning of the XXI century]. Chernivci. (in Ukrainian)
- Fontejn, P. (2006). *Evropa v 12 uroках* [Europe in 12 lessons]. Kyiv. (In Russian)
- Grubov, V.M. (2007). *Yevropejska kolektivna bezpeka v umovah globalizaciyi: liberalna paradigma* [European collective security in the conditions of globalization: liberal paradigm]. Monografiya. Kyiv. (in Ukrainian)
- Grubov, V.M. (2011). *Vid Evianu do Myunhenu: Yevropa potrebuye novoyi filosofiyi bezpeki* [From Evian to Munich: Europe needs a new security philosophy]. *Politologichnij visnik. Zbirnik naukovih prac*, 56, 400-411. (in Ukrainian)
- Kwiatkowska-Drozd, Anna & Kamil Frymark (2015). *Germany in the Russian-Ukrainian conflict: a political or a humanitarian mission?* Retrieved from <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=564269>
- Litvinenko, K.O. (2018). *Gumanitarni chinniki generuvannya separatistskih ruhiv v Ukrayini* [Humanitarian factors of generating of separative motions are in Ukraine]. *Disertaciya na здобuttya naukovoogo stupenya kand.filos.na. za spec.21.03.01. Nacionalnij institut strategichnih doslidzhen*. Kyiv. (in Ukrainian)
- Medvedchuk rasskazal francuzskim deputatam, kak mezhparlamentskij dialog pomozhet ustanovit mir v Ukraine* [Medvedchuk told French MPs how inter-parliamentary dialogue will help establish peace in Ukraine]. (2020). Retrieved from <https://vybor.ua> (in Russian)
- Na Myunhenskij konferenciyi obgovoryat pidgotovannya do novogo normandskogo samitu – glava MZS Nimechchini* [Preparations for the new Norman summit will be discussed at the Munich conference - the German Foreign Minister]. (2020). Retrieved from <https://gordonua.com/ukr/news/worldnews/-na-mjunhenskij-konferentsiji-obgovorjat-pidgotovku-do-novogo-normandskomu-samitu-golova-mzs-nimechchini-1487089.html> (in Ukrainian)
- Oficijnij vizit Zelenskogo do Parizha: pro sho Prezident Ukrayini domovivsya z Makronom* [Zelensky's official visit to Paris: what the President of Ukraine agreed with Macron]. (2019). Retrieved from

- <https://24.tv.ua> Novini Ukrayini. (in Ukrainian)
- Polishuk, O. (2016). *Nimeckij uryad pidtrimav svij biznes v Ukrayini* [The German government has supported its business in Ukraine]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2100956-ogoloseno-ahtung-nimeckij-urad-pidtrimav-svij-biznes-v-ukraini.html> (in Ukrainian)
- Prudnik, M. & Klimenko, S. (2020). «*Shlyah do peremir'ya chi pastka?*» – pidsumki normandskoyi zustrichi u Parizhi [“The way to a truce or a trap?” - Results of the Normandy meeting in Paris]. Retrieved from <https://www.5.ua/polityka/shliakh-do-peremyria-chy-pastka-normandska-zustrich-u-paryzhi-204763.html> (in Ukrainian)
- Sho take «russkij mir»? [What is the “Russian world”?] (2018). *Shkola politichnoyi analitiki NaUKMA*. Retrieved from spa.ukma.edu.ua (in Ukrainian)
- Spilne Komynike dlya Yevropejskogo parlamentu, Radi Yevropi, Yevropejskogo ekonomichnogo i socialnogo komitetu i Komitetu regioniv. Pereglyad Yevropejskoyi politiki susidstva* [General Communiqué for the European Parliament, the Council of Europe, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Review of the European Neighborhood Policy] (18.11.2015). Retrieved from <http://eeac.europa.eu.files.pdf> (in Ukrainian)
- Stepiko, M. (2011). *Ukrayinska identichnist: fenomen i zasadi formuvannya* [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation]: *Monografiya*. Kyiv. (in Ukrainian)
- Svitova gibridna vijna: ukrayinskij front* [World hybrid war: the Ukrainian front]: monografiya. (2017). Za zag. red. V.P. Gorbulina. Harkiv: Folio. (in Ukrainian)
- Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 30.11.2016 g. №640 «Ob utverzhdenii Konceptii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii»* [Decree of the President of the Russian Federation dated November 30, 2016 No. 640 “On approval of the Foreign Policy Concept of the Russian Federation”]. Retrieved from kremlin.ru/acts/bank (in Russian)
- V Minske sozdayut konsultativnyj sovet* [In Minsk create consultative advice]. (2020). Retrieved from <https://news.liga.net> (in Russian)
- Vacyak, Ya. (2019). *Medvedchuk v Strasburge – Razumkov za rassledovanie vizita GPU – Ukranews* [Medvedchuk is in Strasbourg is Pazymkov for investigation of visit GPU – Ukranews]. Retrieved from <https://ukranews.com/news> > (in Russian)
- Yudin, D. (2020). *Vladimir Zelenskij: Na peregovory o mire s Rossiej est odin god* [Vladimir Zelensky: There is one year to negotiate peace with Russia]. Retrieved from <https://news.liga.net> (In Russian)